

NUANȚE ȘI NUANȚARE ÎN TRADUCEREA *ENEIDEI*

Gabriela RADU

Universitatea de Vest din Timișoara

radu.gabriela2@gmail.com

Chromatic Elements in a Romanian Translation of the *Aeneid*

The expressivity of the Romanian language has been extensively used by Professor G.I. Tohăneanu, especially at the lexical level, not only to find the corresponding terms, but mostly to capture the genuine language style of the epic. The choice of certain words to the detriment of other more or less equivalent terms indicates a subtle selection that the translator operated, given a certain perspective he had on the entire text. This stylistically induced selection is manifest when colours are involved. The present analysis aims to emphasize the role of the context in the choice of a few chromatic terms used by the late Professor in his translation of the *Aeneid*.

Keywords: *chromatic; yellow; hues; translation; contextual*

Resursele expresive ale limbii române au fost exploatate de către profesorul G. I. Tohăneanu mai ales la nivel lexical, nu doar în vederea echivalării, dar și pentru sporirea eficienței stilistice a termenilor din textul genuin. Întrebuințarea în versiunea tradusă a anumitor cuvinte în detrimentul altora presupune o selecție pe care traducătorul o efectuează în procesul de traducere. Însuși profesorul Tohăneanu afirma următoarele cu privire la opțiunea pentru cuvintele arhaice, regionale sau populare prezente în lexicul traducerii sale: „am fost nevoit, pentru ca «duhul arhaic» să se înstăpânească, să recurg la foarte puține neologisme, dar la un număr relativ mare de elemente lexicale și de forme gramaticale specifice «scripturilor române» de odinioară precum și la numeroși termeni «neliterari», caracteristici nivelului popular al limbii” (*Eneida* 1994: 29). Predilecția pentru lexicul popular și arhaic este evidentă și când vine vorba de traducerea termenilor cromatici.

Selecția lexicală, dictată nu doar de sensul termenilor, ci și de coeficientul lor stilistic se manifestă și când vine vorba de traducerea termenilor prezenți în câmpul lexico-semantic al culorilor. Alegerea anumitor lexeme de către traducător în vederea exprimării unei nuanțe cromatice se dovedește motivată contextual. Contextul reprezintă elementul decisiv pentru determinarea opțiunii traductologice iar în versiunea românească a *Eneidei* datorate profesorului Tohăneanu, restricția de context are importanță pentru definirea riguroasă a sensului și totodată pentru potențarea valențelor stilistice ale versiunii traduse.

Pentru a denumi „galbenul” și diversele nuanțe ale acestuia¹, dicționarul (Guțu 1983) face trimitere la următorii termeni: *croceus* (‘galben ca șofranul’, ‘galben-auriu’), *crocinus* (‘de culoarea șofranului’, ‘galben-auriu’), *flavus*, (‘galben’, ‘blond’, ‘auriu’, ‘galben-roșcat’), *flavidus* (‘gălbui’, ‘auriu’), *fulvus* (‘arămiu’, ‘roșcat’, ‘roș-galben’), *galbus* (‘verde gălbui’, ‘galben’), *galbinus* (‘verde spălăcit’, ‘gălbui’), *gilvus* (‘galben-deschis’, ‘șarg’), *helvus*, *helvius*, *helveolus* (‘gălbui-închis’), *luridus* (‘vânăt’, ‘galben-vânăt’, ‘întunecat’, ‘negricios’), *luteus* (‘galben’, ‘gălbui’, ‘portocaliu’, ‘purpuriu’), *pallidus/pallens* (‘palid’, ‘galben’, ‘livid’, ‘șters’).

În traducerea profesorului Tohăneanu, opțiunea clar asumată a unui lexic cu specific arhaic și popular-regional este manifestă și în cazul a două dintre adjectivele cromatice pe care le-am selectat spre observație: *flavus* și *pallidus/pallens*. Demersul a fost posibil datorită însușirilor particulare ale limbii române ca limbă de receptare care i-au permis traducătorului să compenseze, la nivel fonetic, al structurii gramaticale și, cu precădere, la nivel lexical, pierderile inerente în actul de traducere.

¹Pentru *croceus* și *luteus*, vezi M. Subi (2012: 129).

Epitetul cromatic ce însoțește nobilul aur este *flavus*, tradus aici prin ‘roșcat’: „... honores: quale manus addunt ebori decus, aut ubi *flavo* argentum Pariusve lapis circumdatur auro.” (*Aen.*, 1. 591-592). Traducătorul oferă versiunea: „Se întâmplă / Așa când fildeşul se împodoabe / De iscusita meșterilor mână / Sau când argintul, marmura de Paros / Cu aurul *roșcat* se învrâstează.” (p. 65). Adjectivul latin *flavus* este sinonim cu *aureus*, ultimul dintre acestea având, în primul rând, semnificația de „făcut din aur”, „de aur”, cu referire la materia din care e constituit obiectul descris. În versul menționat anterior, însuși aurul are drept atribut pe *flavus*, lexemul exprimând clar nuanța aurie, gălbui-roșcată a nobilului metal. Contextul îl determină pe traducător să opteze pentru termenul *roșcat* în detrimentul adjectivului *auriu* a cărui prezență nu ar fi fost oportună alături de substantivul *aur* (*aurul aurit*).

În următoarele două situații de traducere, contextul lingvistic reclamă traducerea adjectivului *flavus* prin lexemul ‘bălai’, atunci când adjectivul *bălai* este întâlnit drept atribut al pletelor unei ființe (divine) – fie ale zeului Mercur, fie, în al doilea exemplu, ale zeiței Proserpina: „omnia Mercurio similis, vocemque coloremque et crinis *flavos* et membra decora iuventa.” (*Aen.*, 4. 558-559) tradus cu „În vis același zeu, venind la dânsul / Din nou, asemeni lui Mercur în toate, / La glas, la față, la *bălai*-i coamă” (p. 205) și „sed misera ante diem, subitoque accensa furore, nondum illi *flavum* Proserpina vertice crinem abstulerat, Stygioque caput damnaverat Orco.” (*Aen.*, 4. 697-699) – tradus cu „...de pe al ei creștet, Proserpina / Nu retezase încă o șuviță / Din părul cel *bălai*...” (p. 212).

Termenul latin *flavus* apare ca epitet cromatic pe lângă numele latin *crines* - pletele unei muritoare, Lavinia, fiica regelui Latinus: „... cladem miserae postquam accepere Latinae, filia prima manu *flavos* Lavinia *crinis* et roseas laniata genas,” (*Aen.*, 12. 605). Versiunea tradusă dezvăluie însă o înlocuire a epitetului cromatic cu un alt adjectiv, opțiune de traducere nemotivată decât, probabil, de rațiuni prozodice: „Iar când femeile latine-aflară / Sfârșitul greu al biete lor regine, / Cosițele *frumoase* și le smulge / Lavinia copila” (p. 612).

Cvasiechivalent cu *galben*, lexemul *plăviu* admite, de obicei, contexte în care referirea se face la culoarea blănii sau a părului animalelor. Versul vergilian, „Tyrrhenoque boves in flumine lavit Hiberas” (*Aen.*, 7, 663) este restituit în românește, printr-o echivalare lingvistică, „Ibericii *plăvani* și-i scaldă-n Tibru” (7, 1180). Adjectivul substantivizat *plăvan* traduce substantivul latin *boves* (de la *bos*, *bovis* – ‘bou’), element lexical lipsit de un coeficient expresiv; tălmăcirea beneficiază așadar, prin apelul reînnoit la registrul popular sau arhaic, de un plus de forță evocatoare.

Se constată, comparând versiunea latină „multa boum circa mactantur corpora Morti” (*Aen.*, 11, v. 197) cu cea tălmăcită în românește, „În jur erau aduși ca jertfe morții, / *Plăvani*, o droaie...” (c. XI, 343), nu o echivalare formală a originalului ci o modulare: de pildă, expresia „plăvani, o droaie” restituie sintagma latină *multa corpora boum* („multe trupuri de boi”). Se cuvine notată eficiența stilistică a locuțiunii verbale „erau aduși ca jertfe” care traduce verbul *mactantur* și care reusește să fie evocativă.

În versiunea românească a epopeii vergiliene, adjectivul *plăviu* este aflat în al V-lea cânt al tălmăcirii, ca epitet cromatic al substantivului *oliva*: „...să-și împodoabe tâmpla / Câte-o cunună de măslin, *plăvie*.” (p. 235). Derivat alcătuit cu sufixul „-iu” de la adjectivul ‘plav’, *plăviu/ plăvie* (‘de culoare alb-gălbuie’) îl traduce pe *flava*, determinare atributivă a substantivului *oliva* (‘ramură de măslin’), prezent în fragmentul original, „Tres praemia primi accipient *flavaque* caput nectentur oliva” (*Aen.*, 5. 309). Culoarea frunzelor de măslin¹ este, într-adevăr, una verde pal, verde-alburiu, totuși poetul vergilian și, desigur, traducătorul, au atribuit substantivului *oliva/ cunună de măslin*, adjectivul cromatic *flava*, respectiv, *plăvie*. Numeroși comentatori² au încercat să afle o explicație plauzibilă alăturării lui *flava* pe lângă *oliva*, însă

¹ Cu privire la *flavaque* vezi Jacques André, *Étude sur les termes de couleur dans la langue latine* [Études et Commentaires7] (Paris, 1949) 130-2.

² Vezi James Henry, *Aeneidea III*, Dublin, 1889, p. 89 și R.J. Edgeworth, *The Colors of the Aeneid*, New York, 1992, p. 129.

culoarea frunzelor de măslin nu este decât una: verde deschis. Aceștia, cred, au plecat de la o premisă greșită: că Vergiliu ar descrie prin *flava*, exclusiv, culoarea frunzelor de măslin, nu aspectul coloristic al ramurii de măslin, în ansamblu, așa cum socotim că ar trebui apreciat. Ramura de măslin are o culoare intens aurie iar aspectul general al crenguței și al frunzelor, laolaltă, poate genera impresia unei nuanțe gălbui. Oare, întâmplător profesorul Tohăneanu traduce *oliva* prin ‘cunună de măslin’? În acest caz, adjectivele cromatice *flava* și, respectiv, *plăvie*, își află locul potrivit pe lângă *oliva* ‘cunună de măslin’. Ca un adaos la cele spuse, menționez că un sinonim al numelui științific al măslinului (*Olea europaea*) este *Olea crhrysophylla*, adică „Măslinul cu frunze aurite”.

Sintagma *Tiberinus flavus* prezentă în versul „... inter fluvio Tiberinus amoeno. verticibus rapidis et multa *flavus* arena in mare prorumpit.” (*Aen.*, 7. 30-31) este redată în versiunea Tohăneanu cu *Tibrul gălbui*: „Prin miezul ei își zvârle mării Tibrul - / *Gălbui* de-mbelșugatele nisipuri – “ (p.330). Tibrul avea o nuanță mai degrabă gălbui-roșcată datorită aluviunilor pe care le purta până la vărsarea în mare, dar traducătorul alege să acorde râului o nuanță gălbuie în versiunea românească. Din nou, socotim că profesorul Tohăneanu a ținut seama de contextul lingvistic în care este aflat adjectivul *flavus*, anume momentul zorilor de zi când apa are răsfrângeri galben-aurii: „...aethere ab alto / *Aurora* in roscis *fulgebat* lutes bigis” (*Aen.*, 7. 25-26).

În al nouălea cânt, *flavus* este aflat tot ca epitet al Tibrului „... omnibus armis in fluvium dedit: ille suo cum gurgite *flavo* accepit venientem ac mollibus extulit undis et” (*Aen.*, 9. 815-816) În pasaj nu este precizat momentul zilei, însă aprecierea culorii râului drept *galbenă* își găsește justificarea în *vultoarea* provocată de căderea trupului lui Turnus în apele învolburate: „Atunci, s-aruncă dintr-o săritură / Cu tot cu arme-n râu. Iar Tibrul *galben* / Primește oaspetele-n a sa vultoare.” (p. 468).

Termenul regional *galfăd* (‘palid din cauza unei boli’) este unul cvasiechivalent cu lexemul *galben*. Acesta admite însă doar contexte ce se referă la culoarea tenului omului și desemnează paloarea feței cuiva, aspectul bolnăvicios al tenului unei persoane. Lexemul *galfăd* este prezent în versurile traduse „...iar fața / Li-i *galfădă* de-o foame necurmată” (p. 140). Epitet cromatic și determinare atributivă a formei nominale *ora* (os, oris – ‘chip’, ‘față’), elementul regional *galfădă* deține un coeficient evocator mai mare decât al termenului latinesc și îl redă, în traducere, tot pe latinescul *pallida* (de la adjectivul *pallidus*), aflat în crâmpieul epic: „Virginei volucrum voltus, foedissima ventris proluvies, uncaequae manus, et *pallida* semper ora fame.” (*Aen.*, 3, 216).

Din versurile vergiliene, „in somnis inhumati venit imago coniugis, ora modis attollens *pallida* miris, crudeles aras traiectaque pectora ferro nudavit” (*Aen.*, 1, 335) selectăm momentul terifiant al apariției nălucii soțului Didonei, Siheus, cel ucis și lipsit de mormânt; chipul acestuia este *pallida* (*ora pallida*), paloarea chipului său nefiind cauzată de boală, ci de lipsa vieții. Siheus se arată, în somn, reginei Didona, iar apariția din visul reginei îl evocă în momentul morții sale. În locul sinonimului neutru *palid* care ar fi restituit sensul și etimonul din latină, dar care ar fi fost lipsit de sonoritate vetustă, autorul traducerii optează pentru un element lexical, *vâlced*, construit după modelul adjectivelor moștenite din limba latină, ele însele derivate cu sufixul latinesc *-(id)us* (cf. *muced* < *mucidus*, *fraged* < *fragidus*, *rânced* < *rancidus*). Termenul este întrebuițat în versurile, „Năluca nengropatului Siheus / Nălțându-și cătră dânsa chipul *vâlced*.” (c. I, v. 651), unde asocierea elementului lexical regional cu varianta populară și arhaizantă *cătră* (<lat. *contra*), dar și simetria silabică inițială (*năluca* / *nălțându-și*) a versurilor potențează randamentul evocator al talmăcirii. Sinonim expresiv cu *galfăd*, lexemul *vâlced* reprezintă atributul cromatic al chipului nălucii Siheu, contextul fiind cel care îl obligă pe traducător la această alegere.

În același registru cromatic cu *galfăd* și *vâlced* se înscrie și *searbăd/sărbezie*. Cel din urmă este întrebuițat de traducător pentru a descrie culoarea pal-gălbuie sau, mai degrabă, lipsa de culoare a chipului „cuprins de moarte al eroului Lausus”. Enea este cuprins de milă și durere

la vederea chipului lui Lausus, așa cum reiese din versiunea tradusă în românește: „dar când în clipa lui din urmă,-i vede / Înfațișarea, chipul ca pământul, / Cuprins de-o uimitoare *sărbezie*” (c. X, v. 1470). Elementul lexical *sărbezie*, derivat cu vechiul sufix moștenit din latină, *-ie* (< lat. *-ia*) de la adjectivul *searbăd*, corespunde în original, formei participiale *pallentia* (< *palleo*, *pallere*, „a fi palid”). Din perspectivă traductologică, autorul a aplicat modularea, schimbarea de perspectivă fiind evidentă în urma comparării versiunilor și a adăugat o podoabă stilistică termenului lexical *chipul*, – comparația „ca pământul”. Termenul nominal *sărbezie* corespunde latinescului *pallentia* regăsit în versurile „at vero ut voltum vidit morientis et ora, / ora modis Anchisiades *pallentia* miris / ingemuit miserans...” (*Aen.*, 10. 822)

Când este vorba despre umbrele celor fără viață aflate în Infern, traducătorul alege să traducă lexemul latinesc *pallens* cu adjectivele *searbăd*, *livid* sau *palid*, opțiunea sa aflându-și temeiul în contextul lingvistic.

În cel de-al șaselea cânt al *Eneidei* se arată înaintea lui Enea o umbră din Infern: „Hic illi occurrit Tydeus, hic inclutus armis / Parthenopaeus et Adrasti *pallentis* imago; hic multum fleti ad superos belloque caduci” (*Aen.*, 6, 479-481) Umbra regelui Adrastus este *sărbezită*, neînsemnând aici ‘galben’, ‘palid’, ci ‘fără culoare’, prin urmare, ‘fără viață’: „În locu-acest îl tâmpină Tideus, / Partenopeu, vestit prin vitejie, / Și umbra *sărbezită*-a lui Adrastus.” (p. 296).

Nu aceeași semnificație o poartă termenul *sarbăd* în fragmentul următor: „Rostogolind priviri însângerate / Cu-obrajii tremurânzi stropiți de pete, / Și *sarbădă* de priveliștea morții, / Năvală dă-n ietacul ei Didona” (p. 209) Aici, „*sarbădă* de priveliștea morții” înseamnă ‘galbenă la chip’ din cauza spaimei, a sfârșitului apropiat (*morte futura*); termenul este unul cromatic așa cum o dovedește contextul: „Sanguineam volvens aciem maculisque trementes / Interfusas genas et *pallida* morte futura / Interiora domus irrumpit limina” (*Aen.*, 4, 630-631).

În jurământul rostit de Didona este amintit tristul tărâm al umbrelor celor lipsiți de viață: „vel Pater omnipotens adigat me fulmine ad umbras, / *pallentis* umbras Erebi noctemque profundam, / ante, Pudor, quam te violo aut tua iura resolvo.” (*Aen.*, 4, 25-26) În traducere, sintagma *pallentis umbras* este redată cu „umbre livide cum e ceara”, adică printr-o explicitare, justificată contextual: „...Dar mai curând dorire-aș, / Crăpându-se, pământul să mă-nghită, / Sau fulgerul cerescului Părinte / Pe-al umbrelor tărâm să mă azvârle / Al umbrelor *livide* cum e ceara - / În noaptea ce Erebu-l stăpânește / Decât să-ncale a Cuvinței lege” (p. 176).

Pasajul vergilian „tum virgam capit: hac *animas* ille evocat Orco /*pallentis*, alias sub Tartara tristia mittit, / dat somnos adimitque (*Aen.*, 4, 242-244) face cunoscut tărâmul morții în care aflăm *palidele* umbrele chemate de Mercur. Traducerea dezvăluie o schimbare comparativ cu pasajul observat anterior: epitetul însoțitor al umbrelor este *palide*, nu *livide*, deși lexemul latinesc corespunzător este același pentru ambele situații (*pallentis*) „...Ia toiagul / Cu care cheamă *palidele* umbre / Din Orcus, iar pe altele le mână / În Tartarul cel jalnic;” (p. 188). Este posibil ca, în ultimul caz, opțiunea traducătorului pentru adjectivul *palide* să fie motivată de necesitatea pur descriptivă a aspectului umbrelor din Infern, în vreme ce, în prima situație, alegerea unui epitet cromatic aproape macabru (*livide*) să fie motivată de specificul discursiv: jurământul solemn și tragic prin premoniție al reginei cartagineze.

În vestibulul Infernului, Vergiliu plasează nenorocirile și slăbiciunile chinuitoare ale vieții: „Acolo sunt și *sarbedele* Boale, / Și trista Bătrânețe, mâhnitoare, / Și Spaima, Foamea ce te-nvață Răul,” (p. 285). Boalele sunt caracterizate drept *sarbede*, adică ‘palide’, ‘fără culoare’. Termenul redă sensul formei participiale latinești, *pallentes*, regăsită în: „... Orci / Luctus et ultrices posuere cubilia Curae, /*pallentesque* habitant Morbi, tristisque Senectus, / et Metus, et malesuada Fames ac turpis Egestas” (*Aen.*, 6, 273-276).

Peștera monstrului Cacus ascunde înlântul ei o priveliște terifiantă: “tepebat humus, foribusque adfixa superbis ora virum tristi pendebant *pallida* tabo. Huic monstro Volcanus erat pater: illius atros” (*Aen.*, 8, 184). Sintagma *pallida ora* este redată în traducere cu „chipuri însărbăzite”, așa cum reiese din crâmpeii următor: „Vedeai cum groaznic spânzură-n piroane / Tot chipuri de bărbați *însărbézite*, / Mânjite de putregăiosul sânge. / Vulcan era tătâne ăstui

monstru;” (p. 391). În mod cert, *însărbezite* nu este numai un element cromatic, ci se referă la starea celor care au aceste chipuri *însărbezite*: leșuri atârinate de piroane. Cuvântul obținut prin prefixare cu *în-* de la forma verbală *sărbezi* (‘a fi lipsit de culoare’, ‘a fi lipsit de putere’) pare să fie o creație personală a traducătorului și folosirea acestuia pentru a exprima condiția lipsită de viață a nefericiților uciși de Cacus este una oportună și sugestivă.

Pasajul următor descrie, încă o dată, peștera lui Cacus văzută ca un hău negru cu deschidere către regatul celor lipsiți de viață, *regna pallida*: „...terra dehiscens / infernas reseret sedes et regna recludat / *pallida*, dis invisata, superque immane barathrum / cernatur, trepidant inmisso (*Aen.*, 8, 243-245). Este cunoscut faptul că tărâmul morților este unul în care stăpânește întunericul și obscuritatea, un tărâm în care razele soarelui nu pătrund niciodată: „Era de parcă până-n fund pământul / Cutremurat s-ar fi deschis, infernul / S-ar da-n vileag desferecând tărâmul / Cel *searbăd* care și pe zei i-nspaimă” (p. 393). Opțiunea traducătorului este și aici motivată contextual, elementul atributiv *searbăd* având clar semnificația de ‘lipsit de viață’. Așadar, „tărâmul cel *searbăd*” este lumea celor fără viață, a morților, - Infernul.

Una dintre Furiile răzbuțoase¹ venite din Infern, *pallida*²Tisiphone, se dezlănțuie printre luptători, stârnind ură și măcel: „hinc Venus, hinc contra spectat Saturnia Iuno, *pallida* Tisiphone media inter milia saevit.” (*Aen.*, 10, 755) Elementul atributiv *pallida* nu mai exprimă condiția/starea cuiva, ci culoarea galbenă a feței Tisiphonei, așa cum o vede traducătorul în: „...Tisiphone / Cea *spelbă*, printre mii și mii de gloate, / Dezlănțuitu-s-a.” (p. 513).

Elementele cromatice supuse observației în prezenta lucrare au fost selectate dintre numeroasele cuvinte românești, arhaice, populare, regionale sau neologice ceau constituit rodnicul material din care traducătorul a intenționat și, în bună măsură, a reușit să înstăpânească „duhul arhaic” al operei vergiliene.

Referințe bibliografice:

- BIDU-VRĂNCEANU, Angela 1992: *Nume de culori – semantică, lingvistică, semiotică* (II), in SCL, XVIII, nr. 6, p. 579-594.
- BIDU-VRĂNCEANU, Angela, FORĂSCU, Narcisa 2005: *Limba română contemporană. Lexicul*, București, Editura Humanitas Educațional.
- BIDU-VRĂNCEANU, Angela 2008: *Câmpuri lexicale din limba română. Probleme teoretice și aplicații practice*, București, Editura Universității din București.
- DIMITRESCU, Florica 2002: *Despre culori și nu numai. Din cromatică actuală*, in „Aspecte ale dinamicii limbii române actuale”, București, EUB, p. 147-184.
- GUȚU, Gh. 1983: *Dicționar latin-român*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- SALA, Marius 2006: *Aventurile unor cuvinte românești*, I-II, ediția a II-a, București, Editura Univers Enciclopedic.
- SUBI, Maria 2012: *Adjective cromatice în Eneida vergiliană*, AUT, L, p. 123-130.
- TOHĂNEANU, G. I. 1986: *Antologie vergiliană cu comentarii*, Timișoara, Tipografia Universității din Timișoara.
- IDEM 1986: *Cuvinte românești*, Timișoara, Editura Facla.
- IDEM 1998: *“Viața lumii” cuvintelor / vechi și nou din latină*, Timișoara, Editura Augusta.
- VERGILIUS Maro, Publius 1994: *Eneida*, prefață și traducere de G.I. Tohăneanu, note și comentarii de Ioan Leric, Timișoara, Editura Antib.
- VIRGIL, *Eclogues, Georgics, Aeneid 1-6*, With an English translation by H. R. Fairclough Revised by G. P. Goold, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England.
- VIRGIL, *Aeneid 7-12, The Minor Poems*, With an English translation by H. R. Fairclough, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England.
- *** *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a, București, Editura Univers Enciclopedic, 1998 (DEX2).
- *** *Dicționarul limbii române moderne*, București, Editura Academiei R.S.R., 1958 (DLRM).
- *** *Micul dicționar academic*, II, București, Editura Univers Enciclopedic, 2002, (MDA).
- *** *Noul dicționar universal al limbii române*, Chișinău, Editura Litera Internațional, 2006 (NDU).

¹Tisiphone, sora lui Alecto și a Megaerei, apare în cântul 10 pentru a doua oară; prima dată este întâlnită de către Enea în Infern, în cântul 6. 548.

²Același element, *pallida*, însoțește numele Tisiphonei și în *Georgice*: „saevit et in lucem Stygiis emissa tenebris / pallida Tisiphone Morbos agit ante Metumque.” (*Georgics* 3.551-552).